

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եւ դրանից հետո միլիոնավոր հայեր, հույներ, ինչպես եւ այլ ֆրիստոնյաներ, հայտնվելով թուրքական տիրապետության ներքո, տեղահանվեցին, վտարվեցին իրենց պատմական հայրենիքներից: Մարդկային պատմության ընթացքում առաջինը ցեղասպանության ենթարկված հայերից հետո Ի. դարի երկրորդ տասնամյակը հակատագրական պահ էր նաեւ հույների համար, որ հարյուրհազարավոր զոհերի պատճառ դարձավ: Ու թեեւ ֆյերն եւն վիճարկում հույների արտաքին առաջնության ծավալները, սակայն այն դեռեւս բուռն ֆնանկումների առարկա է, քանի որ հունական հարցի շատագույնները պայքարում են, իրենց կարծիքով, հայոց եւ հրեից ցեղասպանություններին համագործակցության միջազգային նախաձեռնում համար: Այս եւ հարակից խնդիրների լուսաբանմանն է նվիրված «Բերգհան բուխ» հրատարակչության լույս ընծայած «Պատերազմ եւ ցեղասպանություն» մատենաշարի 23-րդ հատորը, որ սիրով մեզ տրամադրեց հույն պատմաբան Մարիաննա Մելետիդուն: Գրքի¹ հեղինակ՝ Սողերթորնի համալսարանի (Շվեդիա) դասախոս էրիկ Սյոբերգը հույժ օգտակար ֆննդությամբ ներկայացրել է հույների ցեղասպանությունը՝ իբրեւ մարդասիրական եւ մշակութային աղետ: Պատմաբանը կենտրոնացել է ոչ թե օսմանյան տարածքներում 1913-ից մինչեւ 1922–1924 թվականները տեղի ունեցածի, այլ այն հանգամանքի վրա, թե ինչպես են այդ իրադարձություններն ընկալվել ու վերացարկվել դեպի այժմյան Հունաստան հեղին ուղղափառ բնակչության զանգվածային ներհոսքից հետո: Ստորեւ թարգմանաբար բերում ենք երկի այն հատվածը, ուր հեղինակը ներկայացնում է կատարված աշխատանքն ու հատորի կառուցվածքը՝ վստահ լինելով, որ իրենից լավ որեւէ մեկը չի կարող ներկայացնել գիրքը:

Անգլերենից թարգմ.՝ ԳԱՅԱՆԵ ԱԼԵԿՍԱՆՅԱՆ

¹ *See* War and Genocide, vol. 23, ERIK SJÖBERG, The Making of the Greek Genocide: Contested Memories of the Ottoman Greek Catastrophe, Berghahn Books, 2019, 266 էջ:

ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՆՈՒՅՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

2010 թվականի մարտի 11-ին Շվեդիայի խորհրդարանը քվեարկեց «Հայերի, ասորիների, քրիստոնյա արաբների եւ Պոնտոսի հույների 1915 թ. ցեղասպանությունը» որպես պատմական փաստ ճանաչելու մասին նախագիծը հաստատելու օգտին²: Ձայների չնչին առավելությամբ ընդունված առաջարկն զգացմունքային բանավեճի առիթ դարձավ՝ մի կողմից պատմությունը քաղաքականացնելու, իսկ մյուս կողմից՝ ցեղասպանությունը ժխտելու մեղադրանքներով՝ ի սեր լավ հարաբերությունների Թուրքիայի հետ, որը 1915-ի ոճրագործ՝ փլուզված կայսրության իրավահաջորդ պետությունն է: Շվեդիայի կառավարությունը, որի համար խորհրդարանի բանաձեւը դիվանագիտական բարդություններ էր առաջացնում, պնդում էր, որ պատմությունը պետք է թողնել պատմաբաններին, ոչ թե օրենսդիր ժողովներին: Իսկ նրանք, ովքեր աջակցում էին Օսմանյան կայսրության՝ քրիստոնյաների դեմ կատարած վայրագություններն իբրեւ ցեղասպանություն ճանաչելուն, պնդում էին, որ պատմաբաններն արդեն իսկ ներկայացրել են փաստերը: Ցեղասպանությունը վկայված իրողություն է, եւ այժմ քաղաքական գործիչների պարտականությունն է Թուրքիային ստիպել առերեսվել սեփական պատմության հետ: Բայց եթե Հայկական լեռնաշխարհի³ արեւելյան մասի հայերի եւ

² Säu Motion 2008/09: U332. Folkmordet 1915 på armenier, assyrier/syrianer/kaldéer och pontiska greker. http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Forslag/Motioner/Folkmordet-1915-pa-armenier-a_GW02U332/: Վերջին մուտքը՝ 3 մայիսի, 2011 թ.:

^{3*} Բն.՝ Անատոլիա (հուն. ἀνατολία — արեւածագ, արեւելք), Փոքր Ասիա թերակղզու արեւմտյան մասը: Ք. ա. Ն.—Դ. դարերի հելլենիկները երբեմն Անատոլիա են կոչել Փոքր Ասիա թերակղզին: 1923 թվականից թրքամետ գրականության մեջ տեղաբնիկների՝ ի մասնավորի Հայոց եւ Պատմական Հայաստանի աշխարհագրական անունները դուրս մղելու նպատակով սկսեցին Անատոլիա անվանել ողջ Ասիական Թուրքիան՝ ներառյալ Արեւմտյան Հայաստանը, որով եւ խեղաթյուրվեց եզրույթի աշխարհագրական բովանդակությունը. տես <https://www.panarmenian.net/arm/news/185212/>, հմմտ. <https://hy.wikipedia.org/wiki/Անատոլիա>: Վստահ լինելով, որ արդարությունն ամեն դեպքում հաղթանակելու է, ցանկանում ենք հիշել Բրիտանական թանգարանում տեղի ունեցած իրադարձությունը. այնտեղ «Հնագույն Թուրքիա» ցուցասրահը վերանվանվեց «Անատոլիա եւ Ուրարտու», «Ազատ օր», 2015, 1 սեպտեմբեր: Սպասենք եւ ձգտենք կատարյալ արդարության, երբ կորոշվի՝ Հայկական

այլ քրիստոնյաների ճակատագիրը երբեւէ չի վիճարկվել, ապա զոհերի թվում Պոնտոսի հույների հիշատակումը տարակուսանք առաջացրեց:

Մեկնաբաններից մեկը պնդում էր, որ հյուսիսային Թուրքիայի պոնտական շրջանում ժամանակին բնակված հույների ցեղասպանություն երբեւէ տեղի չի ունեցել, եւ որ Շվեդիայի խորհրդարանը եւ որոշ պատմաբաններ «վավերական են դարձրել անստույգ պատմագրությունը»⁴: Թվում էր, թե քչերն էին հիշում, որ երբեւէ լսել են այս համայնքի եւ մի իրադարձության մասին, որն այնուամենայնիվ ճշմարտացի է ճանաչվել: Այս պնդման արձագանքները տատանվում էին այս բանաձևի օգտին քվեարկածների անվայել անորոշությունից մինչեւ Շվեդիայում Պոնտոսի հունական համայնքի վրդովմունքը: «Խնչն է նրան դարձնում մեր պատմության գիտակ,— հայտարարեց այդ համայնքի ներկայացուցիչներից մեկը:— Մենք պարզապես ճանաչում եւ ի վերջո ներողություն ենք պահանջում թուրք ժողովրդից»⁵:

Այս գիրքն ուսումնասիրում է հավաքական հիշողությունների հատկանշական ձևերը եւ այն միջոցները, որոնցով դրանք ընդունվում են որպես փաստ մարդու իրավունքների դարաշրջանում եւ հիշողության՝ սկզբնավորվող աշխարհաքաղաքացիական մշակույթում: Ավելի ճշգրիտ՝ այն ուսումնասիրում է, թե ինչպես է առաջացել հույների ցեղասպանության հասկացությունը, եւ թե ինչպես են տարբեր ուժերը, հանգամանքներն ու բանավեճերը ձևավորել այս «հիշողությունը» վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում: Հիշողություններն անէությունից չեն ծնվում: Անկախ այն բանից, թե դրանք ապրված փորձառության արդյունք են, թե առաջացել են ինչ-որ նպատակով, միշտ արտացոլում են որոշակի պատմական, մշակութային եւ քաղաքական միջավայր: Թեեւ «հույների ցեղասպանություն» հասկացությունը բոլորովին վերջերս է շրջանառության մեջ դրվել, սակայն այն վերաբերում է մի իրադարձության կամ իրադարձությունների շարքի, որոնք հայտնի են որպես փոքրասիական կոտորած եւ բույն են դրել հույների հավաքական հիշողության եւ ազգային երեւակայության մեջ ավելի քան կես դար առաջ:

Լեոնաշխարհ. Արարատ-Ուրարտու»: Ասվածը նկատի առնելով՝ շարադրանքում ըստ կարելիության կիրառել ենք ճիշտ տեղանունը:

⁴ Տե՛ս INGMAR KARLSSON, “Folkmordet som aldrig ägde rum” (ԽԵՄՄԱՐ ԿԱՌԼՍՍՈՆ, «Ցեղասպանություն, որը երբեք չի եղել»), Svenska Dagbladet, 3 ապրիլի, 2010 թ.:

⁵ Տե՛ս http://www.svd.se/nyheter/inrikes/fortsatt-strid-om-folkmordsbeslut_4520091.svd: Վերջին մուտքը՝ 3 մայիսի, 2011 թ.:

Շվեդ պատգամավորներից ոմանք թերեւս տեղյակ էին 1923 թվականին Հունաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ բնակչության փոխանակման մասին, որով Հայկական լեռնաշխարհի շուրջ 1,2 միլիոն հույներ եւ 400 հազար բալկանյան մահմեդականներ բռնի եւ բիրտ կերպով արտաքսվեցին: Թերեւս նրանք նաեւ գիտեին, որ այս իրադարձությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եւ դրանից հետո Կենտրոնական եւ Արեւելյան Եւրոպայում ավելի մեծ ծավալով իրականացված էթնիկ գտումների նախադեպն էր: Բայց այն, ինչ պահանջում էին այդ շարժման խնդրատուները, այս իրադարձությունների նոր մեկնաբանության քաղաքական ճանաչումն էր՝ փորձելով դրանք իմաստավորել ո՛չ միայն ազգային անցյալի կամ հույն-թուրքական հարաբերությունների համապատկերում, այլ մարդկության հանդեպ իրագործված հանցանքների ավելի լայն շրջանակում: Այս մեկնաբանության ջատագովների կարծիքով՝ Օսմանյան կայսրության հույն բնակիչների կոտորածը չպետք է ընկալվի միջազգայնորեն առավել հայտնի Հայոց ցեղասպանությունից առանձին, այլ՝ դրան զուգահեռ:

Եւ որպեսզի հասկանանք, թե ինչու է առաջացել ազգային փորձի կամ հավաքական հիշողության այս վերասահմանումը, ապա պետք է հաշվի առնենք գործընթացների բարդ շարքը, այն է՝ համաշխարհայնացումը եւ դրա ազդեցությունը տեղական զարգացումների վրա: Օսմանյան Թուրքիայի քրիստոնյա փոքրամասնությունների ողբերգական ճակատագրի հանդեպ շվեդ քաղաքական գործիչների՝ գրեթե մեկ դար առաջ սկիզբ առած հետաքրքրությունը փաստում է այդ դառն իրականությանն անհաղորդ (եւ հիմնականում անտեղյակ) հասարակության մեջ անդրազգային պատմամշակութային խնդիրների առկայության հանգամանքը: Այս մտահոգությունները փոխկապակցված եւ փոխադարձաբար զորացնող գործընթացների արդյունք են. համաշխարհայնացում, հոլոքոստի անդրազգային դարձած հիշողություն՝ իբրեւ «աշխարհաքաղաքացիական հիշողության» մի նոր ձեւ, եւ մարդու իրավունքների խնդիրների նկատմամբ աճող ուշադրություն, որոնք բոլորն էլ մեծ թափ ստացան սառը պատերազմի ավարտից հետո⁶: Թեեւ դյուրին է ենթադրել, որ պետական սահմանները քայքայվում են ազգային պետության անկման հետեւանքով, կամ որ

⁶ Տե՛ս DANIEL LEVY AND NATAN SZNAIDER, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, trans. Assenka Oksiloff, Philadelphia, 2006. Daniel Levy and Natan Sznaider, *Human Rights and Memory*, University Park, PA, 2010:

մարդկային կյանքի բոլոր կողմերն անխտիր արտացոլում են համաշխարհային մակարդակով տեղի ունեցող տնտեսական գործարքները, սակայն շատ բան կարելի է ասել այն դիտարկման մասին, որ անդրազգային անցուդարձը, հաղորդակցության եւ արտադրության նոր միջոցներն ու այլեւայլ գործընթացներն ազդում են այն բանի վրա, թե համայն աշխարհում ինչպես են մեծաթիվ մարդիկ ընկալում իրենք իրենց եւ ուրիշներին: Նույնիսկ համաշխարհայնացմանը դիմակայողները պետք է ուղիներ գտնեն դրա հետ հաշտվելու համար: Ի թիվս այլոց՝ այդ ազդեցությամբ է պայմանավորված, որ հոլոքոստը վերակազմավորվել է իբրեւ, մի տեսակ, «աշխարհաքաղաքացիական» անցյալ, որը դուրս է գալիս ազգային սահմաններից՝ որպես եւրոպական, եթե ոչ համաշխարհային, նշանակության մի իրադարձություն: Նացիստների կողմից եւրոպացի հրեաների ոչնչացման նկատմամբ ուշադրությունը դրա ծագման ու բնույթի մասին բանավեճերից տեղափոխվեց հանրային հիշողության ավելի լայն շեշտադրության ասպարեզ. ինչպես է այն հիշվել, ինչպես պետք է հիշվեր, եւ հետեւաբար՝ ինչպես կարելի է եւ ինչպես պետք է հիշել ապագայում: Սա զուտ գիտական բանավեճ չէ. շարժապատկերները (film) ու հանրային ելույթները, հիշատակի միջոցառումները, թանգարանային ցուցանմուշներն ու տեղեկության աղբյուրներն ու լրատվամիջոցները լուսաբանում են այս խնդիրները: Ուսուցիչները հոլոքոստի միջոցով իրենց ուսանողներին սովորեցնում են ժողովրդավարության եւ հանդուրժողականության արժեքները, իսկ ողջ արեւմտյան աշխարհի քաղաքական առաջնորդները կոչ են անում վերահաստատել պետության հավատարմությունն այս արժեքներին՝ օգտագործելով այդ իրադարձությունն իբրեւ բացասական օրինակ՝ իրենց քաղաքացիներին հստակ ասելու, թե ինչպիսին չէ իրենց հասարակությունը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի զուտ կողմնակի ազդեցությունից հոլոքոստը վերածվել է ժամանակակից դարաշրջանի «բացարձակ չարիքի»⁷: Սա եւ պետությունների աճող պատրաստակամությունը՝ ընդունելու իրենց մեղքն անցյալի այս կամ այն իրադարձություններին մասնակցելու հարցում, երբեմն ուղղելով սխալները՝ փոխհատուցելով նախկին պետական քաղաքականության զոհերին⁸, նպաստել են ներ-

⁷ Տե՛ս J. C. ALEXANDER, “On the Social Construction of Moral Universals: The ‘Holocaust’ from War Crime to Trauma Drama” European Journal of Social Theory 5, №1, February, 2002, էջ 5–85:

⁸ Տե՛ս ELAZAR BARKAN, The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices, New York and London, 2000. Jeffrey K. Olick, The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility, New York, 2007:

կան իմաստավորող պատմության մասին ավանդական հայացքների փոփոխությունը: Արեւմտյան աշխարհում այլեւս ոչ թե առաջընթացը կամ ազգերի հերոսական գործերն են պատմության գերիշխող տեսակը, որից կարելու է դասեր են քաղվում կամ սնվում են մարդկային վիճակի մասին պատկերացումները, այլ բարոյական անկումը, որով ժամանակ առ ժամանակ նշանավորվել է քսաներորդ դարը. երկու համաշխարհային պատերազմները, ամբողջատիրական գաղափարախոսությունները եւ ցեղասպանության երեւույթը՝ մարդկությանը հայտնի «բոլոր ոճիրների ոճիրը»: Պետություններն էլ միակ ներգրավված կողմերը չեն հիշողության քաղաքականության մեջ: Հոլոքոստի հանրային հիշողությունը, ըստ Դեյվիդ Բ. Մակդոնալդի, նոր հնարավորություններ ընձեռեց պետական ենթակայության գործիչներին՝ ուշադրություն հրավիրելու սեփական պատմության կամ ներկայիս անախորժությունների վրա⁹: Միեւնույն ժամանակ մարդու իրավունքների մարտահրավերը պետական ինքնիշխանությունը եւ ցեղասպանություն հասկացության վերաիմաստավորումը, երբ նոր հազարամյակի արշալույսին ոճրագործները կանգնում են միջազգային դատարանների առաջ, ճանապարհ են հարթում անցյալի քիչ թե շատ մոռացված ողբերգությունների համար: Ամենավառ օրինակն Առաջին համաշխարհային պատերազմի քողի ներքո երիտթուրքերի իրականացրած Հայոց ցեղասպանությունն է, որն ինքնին շատերը դիտում են որպես առաջին կոտորած, եւ որն սկիզբ դրեց Եւրոպայի «խավար դարաշրջանին», «ծայրահեղությունների դարաշրջանին», «ճամբարների եւ ցեղասպանությունների դարաշրջանին»: Ինչպես վկայում է շվեդ պատմաբաններից մեկը, 1915 թվականի ցեղասպանության ճանաչումը շվեդական խորհրդարանում (2010 թ.) «լավ պատկերացում է տալիս պատմական անցյալի ազդեցության մասին. Շվեդիան՝ երկիրը, որը տասնամյակներ շարունակ հպարտանում էր, որ չի մասնակցել ժամանակակից եւրոպական պատմության մեծ ողբերգություններին, այժմ Առաջին համաշխարհային պատերազմ է մտել զոհերի եւ վիրավորների կողմից»¹⁰:

⁹ SՆՈՒ DAVID B. MACDONALD, *Identity Politics in the Age of Genocide: The Holocaust and Historical Representation*, London and New York, 2008:

¹⁰ SՆՈՒ KLAS-GÖRAN KARLSSON, “De som är oskyldiga idag kan bli skyldiga imorgon”: Det armeniska folkmordet och dess efterbörd [“Those Who Are Innocent Today Might Become Guilty Tomorrow”]: The Armenian Genocide and its Aftermath], Stockholm, 2012, 10, էջ 10:

ԳՐՔԻ ՄԻՏՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐԸ

Բերյալ համապատկերում է, որ Հունաստանի եւ հունական սփյուռքի նախաձեռնող գործիչներն ազգային եւ միջազգային մակարդակով պահանջ են առաջադրել՝ իրենց համայնքի հանդեպ իրագործվածն իբրեւ ցեղասպանություն ճանաչել: Թեեւ հունական պետությունը երկու տարեկից է ընդունում՝ «Պոնտոսի հույների ցեղասպանությունը» եւ «Թուրքական պետության կողմից Փոքր Ասիայի հույների ցեղասպանությունը» համապատասխանաբար հիշատակելու համար, սակայն այս պահանջը հիմնականում հնչեցնում են ոչ պետական գործիչները: Թեեւ Հունաստանի քաղաքական առաջնորդները եւ պետական պաշտոնյաները երբեմն բարձրաձայնում են այդ մասին, սակայն դրա ոգեկոչումը հիմնականում նվիրյալ անհատների եւ հասարակական կազմակերպությունների մտահոգության առարկան է: Միեւնույն ժամանակ, չնայած այն վարկաբեկելու Թուրքիայի կանխատեսելի ջանքերին, հույն պատմաբանները, մանկավարժները եւ ազդեցիկ մեկնաբաններն առարկում են, թե այս պնդումը հիմնված է «ոչ պատմական եւ հակագիտական կարծիքի վրա»¹¹: Այս գրքի կարեւոր նպատակն է հասկանալ, թե ինչու են հույների ցեղասպանություն կամ Պոնտոսի ու Հայկական լեռնաշխարհի հույների ցեղասպանություն հասկացություններն այդքան հակասական դարձել: Որո՞նք են, այսպես ասած, հունական անցյալի մասին բանավեճի վրա հույների ցեղասպանության պատմության ազդեցության, ինչպես նաեւ որպես իրական պատմություն եւ հավաստի «ազգային հիշողություն» ընդունվելու դժվարությունների հիմքերը: Ուրեմն կարեւոր վերլուծական հեռանկարը քաղաքական է, ինչը ենթադրում է ուշադրություն առ այն, թե ինչպես է հայցը քվեորսության (lobbying) ենթարկվել քաղաքական հավաքներում, ինչպես նաեւ որոշ քաղաքական հետնախորքի ընկալում, որում տեղի են ունենում բանավեճերը եւ դրա հիմքում ընկած մշակութային եւ պատմական հանգամանքները:

Ինչպես ցույց է տալիս հույների ցեղասպանության հարցի ի հայտ գալը շվեդական քաղաքականության մեջ, սա բանավեճ կամ հիշողական-քաղաքական երեւույթ չէ, որը սահմանափակվում է մեկ ազգի ծի-

¹¹ Shtu N. FILIS, “To sch. P. D. gia ti ‘genoktonia’ anapempetai gia meleti”. Այստեղ հեղինակն ուղիղ փակագծերով հավելում է՝ [«Ցեղասպանության մասին Նախագահի հրամանագրի նախագիծը հետ է ուղարկվել փորձաքննության»], Ավգի, 25 փետրվարի, 2001, էջ 5:

րում: Վերլուծության երկրորդ կարեւոր հանգամանքն անդրազգային կամ համեմատական վերլուծությունն է, որն ընկալվում է իբրեւ հույն ջատագովների եւ այլ ազգությունների շրջանում նմանատիպ հիշողական-քաղաքական նախաձեռնությունների միջեւ կապերի ուսումնասիրություն: Ինչ կապ կա հույների ցեղասպանության պատմության եւ վայրագությունների այլ պատմությունների միջեւ: Սրա հետ կապված է երրորդ դրույթը, որը կարելի է անվանել գիտական-ընկերաբանական հեռանկար, որը վերլուծում է այս հայտարարության վերաբերյալ գիտական տարբեր արձագանքներն ինչպես Հունաստանում, այնպես եւ դրանով հետաքրքրված ուսումնասիրողների միջազգային հանրության շրջանում: Վերջապես կա չորրորդ հեռանկար՝ կապված կրթության եւ պատմական իմաստավորման հետ: Ինչպե՞ս է ձեւավորվում, ուսուցանվում եւ ընկալվում հույների ցեղասպանության հիշողությունը նախաձեռնությունների, գիտնականների, մանկավարժների եւ շահագրգիռ այլ անձանց կողմից:

Վերոնշյալների շարքում հնարավոր չէ լիովին առանձնացնել մի հեռանկարը մյուսից: Երբ քաղաքական գործիչը պնդում է, որ ցեղասպանության հիշողությունը խիստ կարեւոր է ազգային ինքնաընկալման համար եւ նույնքան կարեւոր է, որքան միջազգայնորեն ճանաչված իրադարձությունները, ինչպիսին է հոլոքոստը, նա օգտագործում է աշխարհաքաղաքացիական անցյալի մասին պատկերացումները՝ ազգային կամ էթնիկական փորձառություններն իմաստավորելու համար: Նույն կերպ այս բանավեճերին մասնակցող պատմաբանները դա անում են ոչ միայն որպես գիտնականներ, որ կշռադատում են պատմության որոշակի մեկնաբանության թեր ու դեմ ապացույցները, այլ որպես քաղաքացիներ, որ մտահոգված են, թե ինչպես է օգտագործվում անցյալը, եւ ինչ դասեր պետք է փոխանցվեն հասարակությանը: Այս գրքի ընթերցողների համար, այնուամենայնիվ, կարող են օգտակար լինել այս տարբերությունները:

Այստեղ ուսումնասիրված բանավեճերը տեղի են ունենում ինչպես ազգային, այնպես եւ միջազգային մակարդակներում, եւ դա ազդում է այն բանի վրա, թե ինչպես է ներկայացվում Անատոլիայում հույների ջարդի հիշատակումը, քանի որ այն սնուցող պնդումները շրջանառվում են տարբեր օղակների միջեւ: Ուստի այս ուսումնասիրությունն ուշադրություն է հրավիրում ժամանակակից հիշողության ձեւավորման վրա,

տվյալ դեպքում՝ հույների ցեղասպանության հիշողության վրա՝ էթնիկ ինքնության պատմվածքից անցում կատարելով անդրազգային կամ աշխարհաքաղաքացիական պատմությանը, որը հայտնի է իբրեւ համամարդկային ճշմարիտ փորձառությունների եւ արժեքների կրող։ Եւս մի քանի խոսք պետք է ասել «աշխարհաքաղաքացիություն» եւ «աշխարհաքաղաքացիական հիշողություն» հասկացությունների մասին։ Ըստ ընկերային հարաբերությունների հետազոտմամբ զբաղվող Ուլրիխ Բեքի՝ աշխարհաքաղաքացիությունը վերաբերում է «ներքին համաշխարհայնացման» գործընթացին, որի ժամանակ համաշխարհային խնդիրները դառնում են ավելի ու ավելի շատ մարդկանց տեղական (կամ ազգային) փորձառության մի մասը¹²։ Այս տեսակետը մշակել են ընկերաբանության ասպարեզում գործակցող Դանիել Լեւին եւ Նաթան Շնայդերը, որոնք ուրվագծել են «աշխարհաքաղաքացիական հիշողության» առաջացումը՝ հոլոքոստը հիշելու եւ տարբեր ազգային հասարակություններում վերաիմաստավորելու ձևերի ուսումնասիրության միջոցով։ Աշխարհաքաղաքականացում ասելով՝ նրանք նկատի ունեն հավաքական հիշողության մի տեսակը, որը դուրս է եկել «տարածքային սահմաններից», իր սկզբնական պատմաաշխարհագրական շարակարգից եւ դարձել հեռվում բնակվող մարդկանց համընդհանուր մտահոգությունը։ Այսօր, ինչպես տեսանք, հոլոքոստ կոչվող հայտնի իրադարձության հիշողությունը ոչ միայն հրեա զոհերի եւ գերմանացի ռճրագործների ու նրանց ժառանգների մտահոգության առարկան է։

Այն, ինչ նախկինում համարվում էր տեղային խնդիր, համաշխարհայնացման դարաշրջանում կարող է դառնալ համընդհանուր, որն այնքան լավ երեւում է ջարդերի միջազգային ճանաչման ձգտումից։ Ցեղասպանությունն ուսումնասիրելու, ճանաչելու եւ բացատրելու ջանքերը հիմնված են այն համոզմունքի վրա, որ անցյալի վայրագությունների մասին իմացությունը կկանխի նմանատիպ հանցագործություններն ապագայում։

Մարդու իրավունքների անդրազգային վիճակի ի հայտ գալը, որն ավելի նկատելի է դարձել սառը պատերազմի ավարտից ի վեր, թույլ է տալիս, որ տեղական (էթնիկ կամ ազգային) փորձառությունները դառնան ընդհանուր անցյալի մասը եւ հետեւաբար, բացի անմիջականորեն

¹² S. U. BECK, “The Cosmopolitan Society and its Enemies”, *Theory, Culture and Society*, 19, թիվ 1–2, 2002, էջ 17–44:

տուժածներից, նշանակություն ունենան նաեւ այլոց համար: Ըստ Լեւիի եւ Շնայդերի՝ համաշխարհայնացման դարաշրջանում ազգային եւ էթնիկ հիշողությունները ոչ թե ջնջվում են, այլ փոխակերպվում եւ ենթարկվում են ընդհանուր կաղապարի: «Սակայն դեպքերից յուրաքանչյուրի պարագայում ընդհանուր տարրերը միավորվում են նախկինում գոյություն ունեցածների հետ՝ ձեւավորելով մի նոր դրսեւորում: Դեպքերից յուրաքանչյուրում նոր համաշխարհային պատմությունը պետք է համադրվի հին ազգային պատմությունների հետ, որի արդյունքը միշտ տարբեր է լինում»¹³:

Ես պնդում եմ, որ հույների ցեղասպանության գաղափարի ի հայտ գալը հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրելու եւ ավելի լավ հասկանալու փոխազդեցությունը համաշխարհայինի եւ տեղայինի, համընդհանուրի եւ մասնավորի միջեւ: Այս երեւույթին շատ քիչ են անդրադարձել Հունաստանի ներկայիս գիտնականները, որոնք եթե նույնիսկ հիշատակում են այն, ապա փորձում են շրջանցել որպես զուտ ազգայնականության դրսեւորում, որը հիմնված է չփաստարկված պնդումների վրա, որոնք գիտական ուսումնասիրության արժանի չեն¹⁴: Մենք քիչ բան գիտենք, թե ինչպես է քվեաորսության ենթարկվել այս պահանջը, ինչպես է այն ընդունվել, ինչ ուժեր, շահեր եւ հանգամանքներ են ձեւավորել դրա հիմքում ընկած պատմությունը: Ճանաչման ձգտումը հիշողության ազգայնականացման եւ աշխարհաքաղաքականացման երկակի գործընթաց է կամ պատմության որոշակի մեկնաբանություն: Սա նշանակում է, որ հարցի ջատագովները ձգտում են համոզել ազգային լսարանին, որ ցեղասպանության փորձառությունը խիստ կարեւոր է համայնքի ինքնաընկալման համար եւ հիշատակի ազգային կանոնում արժանի է իր ուրույն տեղին: Միեւնույն ժամանակ նրանք ձգտում են իմաստավորել ընկալյալ ցեղասպանական փորձառությունը եւ դրա հիշողությունն ավելի լայն անդրազգային շարակարգում՝ թիրախավորելով ազգայնականության հանդեպ սովորաբար թերահավատ լսարանը: Այս գործընթացը հղի է հակասություններով, այդ իսկ պատճառով երբեմն դժվար է խոսել

¹³ ՏՆՍ LEVY AND SZNAIDER, Holocaust and Memory, էջ 3–4:

¹⁴ Ի թիվս հույն սակավ գիտնականների, որ այս հարցին անդրադարձել են իբրեւ պատմամշակութային խնդիր, հատկապես տես Շ. EXERTZOGLU, “Mnimi kai genoktonia: I anagnorisi tis ‘Genoktonias tou Pontiakou kai Mikrasiatikou Ellinismou’ apo to Elliniko Koinovoulío” Memory and Genocide: The Recognition of the ‘Genocide of Pontian and Asia Minor Hellenism’ by the Hellenic Parliament”, Historein 4, 2003–2004, թողարկված է սկավառակով:

ցեղասպանության միայն մեկ պատմության մասին: Թեժ վեճերը սահմանումների, պատմական մեկնաբանության ու ներկայացման, ինչպես նաև զոհերի շրջանակում ո՛ւմ ներառելու կամ բացառելու վերաբերյալ, բաժանումներ են առաջացնում ջատագովների միջև եւ մարտահրավեր նետում ցեղասպանության ընդհանուր հիշողության գաղափարին: Հաճախ այս տարաձայնությունները մասամբ արդյունք են աշխարհաքաղաքական հիշողության եւ նմանատիպ օրակարգ ունեցող այլ էթնիկ համայնքների հետ շփման: Հիշողական-քաղաքական նմանատիպ նախագծերի հետ կապերը հուշում են, թե ինչպես է «էթնիկ հիշողությունը» աշխարհաքաղաքականացվում ավելի լայն՝ անդրազգային տեսանկյունից:

Հունական պատմական մշակույթը՝ քննարկումների, մեկնաբանությունների ու տրամախոհությունների (discursus) ամբողջությունը, որոնց միջոցով հասարակությունն ընկալում է ինքն իրեն, իր ներկան ու ապագան, ձևավորվել է «ազգակենտրոն» եզրաբանությամբ: Այն ժամանակվանից ի վեր, երբ ԺԹ. դարում Կոնստանտինոս Պապարիզոպոլոսն ու Սպիրիդոն Զամբելիոսն ընդգծեցին հելլենական մշակույթի շարունակականությունը՝ որպես կամրջող միջոց ուղղափառ Բյուզանդիայի ավանդույթների եւ դասական քաղաքակրթության միջև, որով հիանում էին հունասերներն ու արեւմտամետ հույները, հունական կրթական համակարգը մշտապես շեշտել է ազգի պատմական փորձառության բացառիկությունը: Պատմական կրթության նման քննադատների կարծիքով՝ դա տեղի է ունենում եւրոպական կամ համաշխարհային պատմության ավելի լայն հեռանկարի հաշվին, որը կարող է ընդլայնել ուսումնականների մտահորիզոնը¹⁵: Հունաստանի ներկայիս գիտնականները քննարկում են իրենց իսկ հորջորջմամբ հունական բացառիկությունն ասվածը՝ «Հունաստանի պատմության մի մոտեցում, որը կենտրոնանում է նրա եզակիության վրա եւ հրաժարվում է գիտարկել պատմական իրադարձություններն ավելի լայն համեմատական շրջանակում»¹⁶: Բացառիկության

¹⁵ SÉA E. AVDELA, The Teaching of History in Greece, Journal of Modern Greek Studies, 18, 2000, 239–53: Աննա Ֆրանգուլակի եւ Թալիա Դրագոնա, ed., *Ti ein' i patria mas?* Ethnokentrismos stin ekpaideusi [What is our Fatherland? Ethnocentrism in Education], Athens, 1997:

¹⁶ SÉA LORING M. DANFORTH AND RIKI VAN BOESCHOTEN, *Children of the Greek Civil War: Refugees and the Politics of Memory*, Chicago and London, 2012, էջ 264. տես նաև RODERICK BEATON, “Introduction” in *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past (1797–1896)*, ed. R. Beaton and D. Ricks, Farnham and London, 2009, 6. MARTIN CONWAY, “The Greek Civil War: Greek Exceptionalism, or Mirror of a European Civil War?” in *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, ed. P. Carabott and Th. Sfikas, Aldershot, 2004,

հենց այս պատկերացումն է, որ ոչ մի դեպքում բացառիկ չէ Հունաստանի համար, ինչը կարեւոր է դարձնում հիշողության՝ այլ համայնքների հետ հարաբերությունների ուսումնասիրությունը, քանի որ ընդհանուր ճակատագրի գաղափարը կարող է ստիպել հույն ջատագովներին վերանայել եզակիության մասին իրենց պատկերացումները: Երբեմն հիշողությանն առնչվող այս աշխատանքը տարբեր արդյունքներ է տալիս, քան ջատագովները կարող էին սկզբում ակնկալել: Այս գործընթացները քիչ են հայտնի եւ քիչ են ուսումնասիրված: Այս առումով այս գիրքը նպաստում է ժամանակակից մի քաղաքական, ինչպես նաեւ պատմամշակութային երեւույթի մեր ընկալմանը, որը եւ ազգային է, եւ անդրազգային:

ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐ ԵՒ ՏԵՍԱԿԱՆ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ.

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ, ՑՆՑՈՒՄ

Անհրաժեշտ է պարզաբանել կրկնվող որոշ հասկացություններ: Դրանցից առաջինը ցեղասպանությունն է, որը կենտրոնական դեր է խաղում ջատագովական գործունեության եւ բանավեճերի մեջ, որ վերլուծված են գրքում: Եզրույթն ստեղծել է հրեական ծագմամբ լեհ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինը՝ առաջին անգամ շրջանառության մեջ դնելով 1944-ին հրապարակված իր «Առանցքի իշխանությունը գրավյալ Եւրոպայում»¹⁷ աշխատության մեջ, որպեսզի նկարագրի Եւրոպայի հրեության՝ նացիստների շարունակական ոչնչացումը: Եզրույթն արտացոլում է Լեմկինի ավելի քան երկտասնամյա մտորումները «վայրագության ոճրի» վերաբերյալ¹⁸: Ավելի ուշ այն ընդունվել եւ կանոնագրվել է 1948 թվականին ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության ոճիրը կանխելու եւ պատժելու մասին» համաձայնագրում, որի 2-րդ հոդվածով ցեղասպանություն նշանակում է հետեւյալ գործողություններից որեւէ մեկը, որը կատարվել է ազգային,

էջ 17–40. T. GALLANT, Greek Exceptionalism and Contemporary Historiography: New Pitfalls and Old Debates, Journal of Modern Greek Studies 15, №2, 1997, 209–16:

^{17*} Ինչպես երեւում է հաջորդ ծանոթագրությունից, վերտառությունը բառացի փոխադրմամբ հետեւյալ տեսքը կստանա՝ «Առանցքի տիրապետությունը գրավյալ Եւրոպայում»: Սակայն Axis (առանցք) բառը պետք է ընկալվի իր կայուն կապակցությամբ՝ Axis of Evil (չարի առանցք): Բազում կայքերի պնդմամբ՝ արտահայտությունն առաջինն օգտագործել է Զորք Բուշ կրտսերը, սակայն պատմականորեն այն Բ. աշխարհամարտի տարիներին է ծագել եւ ակնարկում է Բելին-Հոոմ-Տոկիո առանցքը, որն իսկ նկատի է ունեցել Լեմկինը:

¹⁸ Տե՛ս RAPHAEL LEMKIN, Axis Rule in Occupied Europe, Carnegie Endowment for International Peace Division of International Law, 1944:

էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական խմբի նկատմամբ որպես այդպիսին՝ ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու մտադրությամբ.

ա. խմբի անդամների սպանություն,

բ. Մարմնական կամ հոգեկան լուրջ վնասի պատճառում խմբի անդամներին,

գ. Դիտավորությամբ խմբի անդամների համար այնպիսի կենսապայմանների ստեղծում, որոնք միտված են դրա լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը,

դ. խմբում որդեծնության կանխարգելմանն ուղղված միջոցառումների իրականացում,

ե. խմբի երեխաների բռնի տեղափոխում մեկ այլ խումբ¹⁹:

«Յեղասպանություն» եզրույթը, որն ի սկզբանե ստեղծվել է իբրեւ իրավական՝ վերոբերյալ արարքներից որեւէ մեկի կատարման մեջ կասկածվող անձանց նկատմամբ կիրառվելու նպատակով, տարիների ընթացքում փոխել է թե՛ անցյալի, թե՛ ներկայիս զանգվածային բռնության վերաբերյալ ընկալումը գիտնականների եւ հասարակ մարդկանց պատկերացումներում: Սակայն սա մի հասկացություն է, որ առաջացնում է անխուսափելի վեճեր՝ ինչպես քաղաքական, այնպես եւ գիտական: Դրա սահմանումը հիմնված է ոճրագործի մտադրության վրա՝ «ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ոչնչացնել» ինչ-որ մի խմբի՝ «որպես այդպիսին»: Կարելի է պնդել, որ զանգվածային սպանդի գործողությունը կամ քաղաքականությունը, որը հանգեցրել է ինչ-որ խմբի համատարած մահվան, ցեղասպանություն չէ, քանի որ ոճրագործներն այլ «մտադրություն» են ունեցել, կամ քանի որ նրանք ընդհանրապես հակված են եղել սպանության եւ ոչ թե հատկաբար խմբի սպանության՝ «որպես այդպիսին»: Մեկ այլ խնդիր է ծագում այն բանից, թե ինչպես խորհրդային Միությունը, ի հեճուկս Լեմկինի մտադրությունների, կարողացավ համաձայնեցնել սահմանումը՝ հասկանալի պատճառներով բացառելով քաղաքական եւ ընկերային խմբերը²⁰: Գիտնականները վիճում են, թե արդյո՞ք ՄԱԿ-ի սահմանումը չափազանց նեղ չէ՝ բացառելով գրեթե ցանկացած վայրագություն, որը հոլոքոստ չէ, չափանիշների եւ սկզբնական

¹⁹ «Յեղասպանության հանցագործությունը կանխելու եւ պատժելու մասին» համաձայնագիր: <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>: Վերջին մուտքը՝ 28 նոյեմբերի, 2015 թ. *հմմտ. հայերենը՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=75835>:

²⁰ NORMAN M. NAIMARK, *Stalin's Genocides*, Princeton and Oxford, 2010, էջ 15–29:

համատեքստի (որում այն ստեղծվել է) սխալ մեկնաբանության պատճառով, կամ չափազանց լայն չէ, ինչը խոցելի է դարձնում եզրը բանավիճային հաճախակի կիրառությունների համար, կամ ինչպես Ֆրենկ Չոքն ու Կուրտ Յոնասոհն են ասել, «զուրկ ճանաչողական բովանդակությունից»²¹: Մյուսները տակավին կասկածելի են համարում եզրույթի արժեքը՝ որպես պատմական մեկնաբանության ուղեցույց: «Միով բանիվ, — ասում է Թիմոթի Սնայդերը, — ցեղասպանության մասին խոսող պատմաբանները պատասխանում են այն հարցին, թե արդյո՞ք տվյալ իրադարձությունը համապատասխանում է այդ ընկալմանը, եւ այդպիսով ավելի շուտ դասակարգում են այն, քան բացատրում»²²: Թերեւս Սնայդերն իրավացի է, որ պարզ դասակարգումը չի կարող փոխարինել յուրաքանչյուր դեպքի բարդությունների բացատրությանը, սակայն նրա նախընտրած «զանգվածային սպանություն» եզրույթն ավելի շատ հարցեր է առաջացնում, քան պատասխաններ տալիս: Թեեւ այս գրքի նպատակը չէ պարզել, թե արդյո՞ք Օսմանյան կայսրության՝ հույների նկատմամբ իրականացրած բռնությունը ցեղասպանություն էր, թե՞ ոչ, սակայն թերեւս անխուսափելիորեն պետք է քննարկել նման մեկնաբանությունը հաստատող ապացույցները, ինչը ես հակիրճ արեցի Ա. գլուխում: Համենայն դեպս այս եզրույթի վերաբերյալ տարածայնություններն ու շփոթությունն ուշադրություն են հրավիրում առ այն, թե ինչպես են հույների ցեղասպանության վերաբերյալ բանավեճի մասնակիցներն ընկալում այդ հասկացությունը:

«Ցեղասպանություն»-ը դատարանների դահլիճներով եւ գիտական բանավեճերով սահմանափակված եզր չէ: Ինչպես ցույց է տալիս հոլոքոստի ժառանգության դեպքը, եզրույթը նաեւ մեծ ազդեցություն ունի այն բանի վրա, ինչը լեւին եւ Շնայդերն անվանում են ժամանակակից հիշողության պատկեր՝ նկատի ունենալով, որ դա անուն է շնորհիվ շատերի համար կարեւոր ու խորապես իմաստալից համարվող իրադարձություններին: Ցեղասպանության եւ հիշողության այս կապը մեզ մոտեցնում է

²¹ FRANK CHALK AND KURT JONASSOHN, "Introduction," in *The History and Sociology of Genocide: Analysis and Case Studies*, ed., FRANK CHALK AND KURT JONASSOHN, New Haven, CT, 1990, 3: «Ցեղասպանություն» եզրի եւ այլընտրանքային սահմանումների քննարկմամբ տե՛ս MARK LEVENE, *Genocide in the Age of the Nation-State. Volume I: The Meaning of Genocide*, 2nd ed., London and New York, 2008. *հմմտ.* MARTIN SHAW, *What is Genocide?*, Cambridge and Malden, 2007:

²² Տե՛ս TIMOTHY SNYDER, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, 2nd ed., New York, 2012, էջ 413:

հավաքական հիշողության բարդ թեմային, որը ծնունդ է տվել հասարակական գիտությունների հսկայածավալ գրականությանը: «Հավաքական հիշողություն» եզրույթն առաջարկել է Մորիս Հալբախսը 1925 թվականին իր «Հիշողության ընկերային շրջանակները» (*Les cadres sociaux de la mémoire*) հիմնարար աշխատության մեջ: Այս վերտառության ներքո նա ընկալում էր այն գործընթացը, որում տարբեր միավորումներ՝ երկուսից մինչև հազար հոգուց կազմված խմբեր, հավաքվում են հիշելու համար: Երբ նման մարդիկ կորցնում են հետաքրքրությունը, հեռանում կամ մահանում են կամ որեւէ այլ պատճառով դադարում են մասնակցել ընդհանուր հիշողության այս գործողություններին, միավորումը տարրալուծվում է, ինչպես նաեւ վերանում է անհատներին կապող հավաքական հիշողությունը²³: Այսպիսով՝ հիշողությունը եւ ընկերային, եւ անհատական գործընթաց է, որը շարունակում է զարգանալ եւ կախված է փոփոխվող հանգամանքներից: Հաճախ հիշողությունը համարվում է պատմությանը հակադիր՝ ընկալվելով որպես անցյալի գիտական ուսումնասիրություն²⁴: Որոշ պատմաբաններ ողբում են, այսպես կոչված, հիշողության բուժի ազդեցության պատճառով, որը նրանք դիտում են պատմական գիտելիքների այլասերում՝ հօգուտ ինքնության քաղաքականության, կարոտախտի եւ կողմնակալ եւ անաչառ այլ ճշմարտությունների²⁵: Թեեւ կան տարբերություններ պատմության (որպես մասնագիտություն, որն ունի ապացույցների, հրապարակումների եւ փորձաքննության կանոններ) եւ հիշողության (որպես նման կանոնների չենթարկվող գործընթաց) միջեւ, սակայն զանազանությունը հստակ չէ: Բոլոր պատմաբանները որոշակի իմաստով իրենց ժամանակի եւ միջավայրի ծնունդն են, ինչը նշանակում է, որ նրանք դժվար թե մեկուսացած լինեն իրենց ընկերային միջավայրի անցյալի մասին մտահոգություններից ու համոզմունքներից: Արժե նկատի ունենալ պատմաբանի աշխատանքի եւ առավել ընդհանուր «հիշողության աշխատանքի» միջեւ եղած տարբերությունը, բայց դա չպետք է մեզ կուրացնի՝ տեսնելու նրանց միջեւ առկա բազմաթիվ համընկնումները: Զեյ Ուինթերն առաջարկել է «պատմական հիշողություն» եզրը՝ հաղ-

²³ SÉU MAURICE HALBWACHS, *On Collective Memory*, trans. Lewis A. Coser, Chicago, 1992:

²⁴ SÉU PIERRE NORA, “General Introduction: Between Memory and History” in *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, vol. 1, ed. P. NORA AND L. D. KRITZMAN, trans. Arthur Goldhammer, New York, 1996, էջ 1–20:

²⁵ «Հիշողություն» հասկացության վերաբերյալ գիտական քննարկումները տես KERWIN LEE KLEIN, *On the Emergence of Memory in Historical Discourse*, *Representations* 69, 2000, էջ 127–50:

Թահարելու համար պատմության եւ հիշողության երկմասն հակադրության են, երբ վերլուծվում է, թե ինչպես են մարդիկ իմաստավորում անցյալը: Պնդելով, որ նման իմաստավորումը հիշողության գործողություն է՝ նա հաստատում է, որ անհրաժեշտ է խուսափել «ծուղակից» ընկալելու հիշողությունը որպես մի մշտնջող ամպ, որը գոյատևում է առանց միջոցների, եւ պատմությունը՝ որպես մի անկողմնակալ պատում, որը գոյատևում է այն մարդկանցից դուրս, որոնց կյանքն այն նկարագրում է»²⁶: Ես համաձայն եմ «հավաքական հիշողության» հասկացության նրա քննադատության հետ՝ համարելով այն մշտնջող: Նույնը կարելի է ասել նաեւ Լեւիի եւ Շնայդերի աշխարհաքաղաքացիական հիշողություն հասկացության մասին, որը միշտ չէ, որ հստակեցնում է, թե հատկապես ո՞վ է հիշողը, բայց որը ես այնուամենայնիվ օգտակար եմ համարում իմ վերլուծական նպատակների համար: Իրադարձությունների մասին հիշողություններ կան, բայց դրանք իմաստավորվում են լոկ այն ժամանակ, երբ ինչ-որ մեկը գործնականում հիշում է դրանց մասին: Այս ուսումնասիրության մեջ ես խոսում եմ հիշողության հանրային կամ այլ ձեւերի, ինչպես նաեւ պատմական մշակույթի մասին: Վերջին եզրույթով ես նկատի ունեմ տրամախոհությունների մի շարք, որոնց միջոցով ավելի մարդաշատ միավորումներ, ինչպիսիք են ազգային, կրոնական, քաղաքական համայնքները կամ այն անհատները, որոնք պնդում են, որ հանդես են գալիս նման համայնքների անունից, իմաստավորում են իրենք իրենց, իրենց ներկան եւ ապագայի ակնկալիքները՝ մեկնաբանելով անցյալը: Պատմական մշակույթը հաղորդակցական այն տիրույթն է, որտեղ պատմությունը կամ անցյալ իրադարձությունների նկարագրությունը ձեւավորվում, միջնորդվում, քննարկվում եւ սպառվում են: Գերիշխող «մեծ» կամ «գլխավոր» պատումները մեկնաբանության շրջանակ են տրամադրում, որի միջոցով անհատներն ու միավորումները հիշում են, սակայն ցանկացած կենդանի հասարակության պատմական մշակույթը նույնպես ենթակա է փոփոխության, քանի որ քաղաքական եւ մշակութային նոր խնդիրները եւ որոշակի խմբերի պահանջներն ու միջազգային զարգացումները մարտահրավեր են նետում հին իրողություններին²⁷: Սա են-

²⁶ Տե՛ս JAY WINTER, Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century, New Haven and London, 2006, էջ 11:

²⁷ Պատմական մշակույթի քննարկման մասին տե՛ս KLAS-GÖRAN KARLSSON, The Holocaust as a Problem of Historical Culture: Theoretical and Analytical Challenges Echoes of the

թագրում է ուշադրություն առ այն, թե ինչպես են ազգային պատմական մշակույթի ներքին խնդիրները փոխազդում այլ հասարակությունների եւ միջազգային ավելի լայն հանրության խնդիրների հետ:

«Յեղասպանություն» եւ «հիշողություն» հասկացությունները համակցվում են «ցնցում» գաղափարում, որը սովորաբար ընկալվում է իբրեւ ողբերգական իրադարձությունների հիշողություն (հաճախ ակամա)՝ աղետալի հետեւանքներով: Նման հետազոտության համար առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Զեֆրի Կ. Ալեքսանդրի «մշակութային ցնցում» կամ «ցնցում առաջացնող ողբերգություն» հասկացությունը: Թեեւ ցնցումներն անկասկած հետապնդում են նման իրադարձությունների անմիջական վերապրողներին եւ հաճախ նրանց մերձավոր ազգականներին, սակայն հավաքական ցնցումներն ինքնին գոյություն չունեն. հայտնաբերվելու փոխարեն դրանք ստեղծվում են ի պատասխան քաղաքական, մշակութային եւ անձնական տարբեր կարիքների, որոնք հաճախ փոփոխվում են ժամանակի ընթացքում: Հավաքական ցնցման յսպիսի համակարգերը կամ մշակութային ցնցումները տեղի են ունենում «երբ միավորյալ անդամներն զգում են, որ ենթարկվել են սարսափելի իրադարձության, որն անջնջելի հետքեր է թողել իրենց խմբային գիտակցության վրա՝ առհավետ խարանդելով իրենց հիշողությունը եւ փոխելով իրենց ապագա ինքնությունը հիմնարար եւ անշրջելի կերպով»²⁸: Դիտարկելով այս տեսանկյունից՝ կարելու է հարցնել, թե նման մշակութային ցնցումներն ինչու եւ ինչ հանգամանքներում են առաջանում կամ ինչու չեն զարգանում ու ավելի լայն ճանաչում ստանում: Ալեքսանդրը համոզված է, որ ցնցման վերաբերյալ յուրաքանչյուր պնդում բախվում է որոշակի մարտահրավերների, եթե պետք է ճանաչվի իբրեւ մարդկանց ավելի լայն շրջանակի վերք եւ ոչ թե միայն անմիջականորեն իրենց մաշկի վրա զգացածների: «Ամեն ինչ սկսվում է «կատարվածը» բնորոշելուց, ներկայացնելուց եւ ողբերգականացնելուց: Այս պատմության ընթացքում պետք է պարզել զոհերի, ինչպես նաեւ ոճրագործների ինքնությունը... Ի վերջո, անհրաժեշտ է առաջարկել այս երեք «փաստերին» համապատասխանող լուծում»²⁹: Ան-

Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe գրքում, խմբ.՝ Կ-Գ. Կարլսոն եւ Ու. Զանդեր, Լուդ, 2003, էջ 9–57:

²⁸ Տե՛ս JEFFREY C. ALEXANDER, Trauma: A Social Theory, Cambridge and Malden, 2012, 6:

²⁹ Տե՛ս անդ, 119:

շուշտ կարելու է նյութական ներուժը, նաեւ լրատվամիջոցների, տեղեկատվության աղբյուրների հասանելիությունը, ինչպես եւ այս՝ «ցնցման ենթարկված համայնքի» ժողովրդագրական կարողությունը: Սակայն ներկա գործընթացում որոշիչ տարրը հզոր պատում, թատերական ուրվագիծ (scenario) կամ թատերգություն ստեղծելն է, որը ներկայացնում է, թե ով ում ինչ է արել, եւ ինչպես պետք է հասարակությունն արձագանքի հավաքական ինքնությունը պահպանելու հարցին: Մշակութային ուրվագծի ճշմարտացիությունը, Ալեքսանդրի կարծիքով, կախված չէ դրա փորձառական ճշգրտությունից, այլ դրա խորհրդանշական ուժից եւ իրագործումից՝ եզրագծված հանդիսատեսի խորքային սպասումներով, որին այդ պնդումը պետք է համոզի: Հաճախ հոլոքոստի՝ արդեն իսկ կայացած աշխարհաքաղաքացիական ցնցումային ողբերգությունը ծառայում է որպես կաղապար, որի մեջ ջատագովները տեղավորում են իրենց թատերգությունը: «[Թուրքիայի առաջնորդ Քեմալ Աթաթուրքը] մեր ժողովուրդների Հիտլերն էր», — ասում է Պոնտոսի հույն առաջատար քվեաորսը հայ ջատագովներին ուղղած նամակում՝ կոչ անելով նրանց միավորել ուժերը՝ ի պատասխան Եւրոպայում հոլոքոստի հիշատակի օրվան: «Եւրոպական ժողովուրդները, ինչպես նաեւ հրեա ժողովուրդը եւ Իսրայելի ժողովուրդը.... պարտավոր են ասել, որ Հիտլերն իրենց Քեմալն էր»³⁰:

Ուսումնասիրության մեջ կիրառված նյութը քաղված է ցեղասպանության վերաբերյալ գրքերից ու մամուլից, այլեւայլ կայքէջերից ու զանազան անհատների հրապարակային ելույթներից, հարցի գաղափարական նվիրյալների, ինչպես եւ նրանց ընդդիմախոսների հոդվածներից ու գրվածքներից: Ես վերլուծում եմ դրանք՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով, թե ինչպես են մարդիկ մեկնաբանում պատմական իրադարձությունները եւ օգտագործում դրանք իրենց փաստարկները կառուցելու համար, ինչպես նաեւ պատմական, քաղաքական եւ մշակութային ասպարեզում, որտեղ տեղի են ունենում այդ բանավեճերը: Հունարենից եւ այլ լեզուներից բոլոր թարգմանություններն իմն են, եթե այդ կապակցությամբ որեւէ հատուկ նշում արված չէ:

³⁰ Στέυ ΜΙΧΑΛΙΣ CHARALAMBIDIS, “I 19i Maiou Imera Mnimis olon ton laon enantia storatsismo” [“May 19 as Memorial Day of All Peoples Against Racism”], in Pontioi: Dikaioma sti mnimi [Pontians: Right to memory], ed. M. Charalambidis and K. Fotiadis, 4th ed., Athens, 2003, 143:

ԳՐՔԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Բացի ներածությունից՝ գիրքը բաղկացած է վեց գլուխներից եւ ամփոփիչ քննարկումից:

Ա. գլուխ՝ «Օսմանյան մթնշաղ. Անատոլիայի նախընթաց պատմությունը», նկարագրում է իրադարձությունների շղթան, որը հանգեցրեց Հունաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ բնակչության հարկադիր փոխանակմանը՝ ներկայացված օսմանյան բարեփոխումների, պատերազմի եւ փրկված ու մրցակցող ազգային նկրտումների հետնախորքին: Ու թեեւ դա գլխավոր նպատակը չէ, ուսումնասիրությունը քննարկում է նաեւ ծավալված բռնության հնարավոր մեկնաբանությունները, որպեսզի ընթերցողին ընդհանուր պատկերացում տա հաճախ բարդ համարվող պատմական հարցերի մասին, որոնք հետագայում արծարծում են հարցի ջատագովներն ու բոլոր մյուսները, որ փորձում են ընկալել այդ պատմական անցյալը:

Բ. գլուխ՝ «Հիշողության իրավունքը. կոտորածից դեպի ինքնության քաղաքականություն». բաժինն ուսումնասիրում է Անատոլիայի փախստականների պատմությունը Հունաստանում եւ գաղթի հանրային հիշողությունը պատերազմյան տարիներից մինչեւ 1974 թվականի ժողովրդավարական շրջադարձին հաջորդող տասնամյակը, ինչպես նաեւ մազապուրծ եղածների ժառանգների՝ մասնավորապես Պոնտոսի հունական համայնքի ինքնության քաղաքականության ի հայտ գալը: Այս գլխում ես դիտարկում եմ, որ անցումը հնավանդ մենատիրական հասարակությունից դեպի մշակութային եւ քաղաքական բազմակարծություն խորին հետեւանքներ է ունեցել ազգային պատմական մշակույթի վրա, քանի որ գերիշխող պետական պատմությունը վիճարկվել է անցյալի այլընտրանքային ընթերցումներով: Այս զարգացումն ապահովում է մի առանձնակի միջավայր, որտեղ Պոնտոսի հույների՝ որպես ցեղասպանության զոհերի ցնցումային պատմությունն ի հայտ եկավ 1980-ական թվականներին՝ ուրվագծվելով իբրեւ «հիշելու իրավունքի» պահանջ:

Հաջորդ՝ Գ. գլուխում՝ «Ցեղասպանության ազգայնացում. ճանաչման գործընթացը Հունաստանում», քննում եմ պոնտական այս ցեղասպանությունը ճանաչելու փորձերը, ինչպես նաեւ Արեւմտյան Անատոլիայի հույների կոտորածի համապատասխան պատմությունը՝ իբրեւ ցեղասպանություն՝ ճանաչված իբրեւ ազգային ցնցում: 1994–1998 թվականնե-

րին Հունաստանի խորհրդարանը սահմանեց այդ իրադարձությունների հիշատակման առանձին օրեր, սակայն հուլյն-թուրքական հարաբերությունների ջերմացումը փոխեց ճանաչման գործընթացի նախադրյալները: Գլուխը հիմնված է 2001 թվականին բռնկված հասարակական հակասությունների վերլուծության վրա, երբ հիմնականում ձախակողմյան մտավորականները կասկածանքով անդրադարձան փոքրասիական կոտորածի լուսաբանմանը, ինչը հանգեցրեց զգալի հակազդեցության ցեղասպանության պատմության հարցում: Այս ցնցման նկատմամբ թերահավատությունը, կամ ավելի ճիշտ՝ դրա դեմ ընդվզումը, վերլուծվում է որպես արձագանք ենթադրյալ փորձին, որով ձգտում էին ազգայնական օրակարգը ներմուծել հիմնական բանավեճի մեջ: Այս ողբերգությունը որպես ցեղասպանություն ճանաչելուն ընդդիմանալու խոր պատճառները, որը (ցեղասպանությունը) հաճախ ձեւակերպվում է որպես ճշմարիտ հավաքական հիշողության եւ «ազգային ինքնաճանաչման» պաշտպանություն, գտնվում են Փոքր Ասիայի խնդրի հետ քաղաքական ձախակողմյանների առնչության պատմության մեջ, ինչպես նաեւ «նոր պատմաբանների» գիտական կատարելատիպերում: Ցեղասպանության պատմության եւ ընդդիմախոսները, եւ որոշ չափով աջակիցները փորձել են իրենց փաստարկները ձեւակերպել հակաազգայնական, հակաիշխանական տրամախոհություններում: Սակայն այս փաստարկները հիմնված էին ազգակենտրոն գաղափարների վրա, քանի որ թե՛ առաջինները, թե՛ վերջինները ծանոթ չէին ցեղասպանության մասին միջազգային գիտական բանավեճերին:

Սակայն «ազգային տառապանք» հասկացության եւ որպես ոչ հուլյն ընկալվող զոհերի պատմության միջեւ կապը հոլոքոստի պաշտոնական հիշատակման ազդեցության ներքո հուլյների ցեղասպանության (ցեղասպանությունների) վերաբերյալ բանավեճերում գնալով ավելի մեծ նշանակություն պետք է ստանար:

Դ. գլուխը՝ «Ուրիշների ցավը. կարեկցանք եւ խնդրահարույց համեմատություն», որոշ առումներով համընկնում է նախորդի հետ, սակայն ավելի խորն է ուսումնասիրում այս բանավեճերում հոլոքոստի եւ Հայոց ցեղասպանության դերը: Սրանք ոչ միայն դեպքեր էին, որոնց օգնությամբ դիմում էին հուլյների ցեղասպանությունը բարձրաձայնող ջատագույնները՝ պատմական զուգահեռների կամ ներշնչման համար, այլ նաեւ զոհերի պատմություններն էին, որոնցում հուլյները ներգրավված էին կամ

որպես զոհեր, կամ որպես ականատեսներ: Այս կերպ այլոց ցավը դարձել է ազգային մտահոգությունների հայլին՝ համեմատությունը դարձնելով հույների ցեղասպանության պատմության թեր եւ դեմ փաստարկների ավելի ու ավելի կարեւոր մասը: Սակայն ներկա համեմատությունները բարձրացնում են մի շարք ազգային խնդիրներ, որոնք, իմ կարծիքով, կարող են նույնիսկ բարի մտադրություններով բանավիճողներին առաջնորդել դեպի բարոյապես անհիմն տեսակետներ: Հոլոքոստն ազգայնացնելու պաշտոնական ջանքերն այն դարձրել են հասարակական ոգեկոչման հավակնություն, որով, ըստ ջատագովների, մերժվել է իրենց իսկ ցնցումը, ինչը ձեռնտու է աջաթեւան ծայրահեղականներին, որոնք ձգտում են հակադրել հույների տառապանքների հիշողությունն աշխարհաքաղաքացիական հիշողությանը, որ ենթադրաբար պարտադրված է դրսից: Այնուամենայնիվ այլատյացության հետ այս արատավոր կապը կարող է նաեւ խթան հանդիսանալ առավել ընդհանրական խնդիրների լուծման համար, որոնք նախկինում անտեսվել են ցնցումների վերաբերյալ պատումներում:

Ե. գլուխ՝ «Դառնալով աշխարհաքաղաքացի, ցեղասպանության ամերիկանացված պատմությունը սփյուռքում», ընդլայնում է հեռանկարը՝ ուսումնասիրելով, թե ինչ դեր է հույների ցեղասպանության պատմությունը խաղում ԱՄՆ-ում հույների ազգային խնդիրների շուրջ սփյուռքի մտահոգություններում: Շարունակական ուժացման համապատկերում ցեղասպանության պատմությունը վերլուծվում է իբրեւ պատասխան ժամանակի մեջ կողմնորոշվելու անհրաժեշտությանը եւ հունական ինքնության վերահաստատմանը, որը համարվում է վտանգված: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում հաջողակ հույն-ամերիկյան գրողի դերին Պոնտոսի ցնցումային ողբերգության հանրայնացման գործում, ինչպես նաեւ վերլուծվում են ցեղասպանության պատմությունն ամերիկյան դպրոցներում ուսուցանելու փորձերը՝ միաժամանակ քննարկելով դրա միջազգային ընդունելության հետ աղերսվող գործոնները:

Զ.՝ «Երեք ցեղասպանություն, մեկ ճանաչում. քրիստոնեական հոլոքոստ» գլուխն ուսումնասիրում է միջազգային գիտական ճանաչման քաղաքականությունը եւ երբեմն ոչ դյուրին հարաբերությունները հույն ջատագովների եւ նրանց հայ ու ասորի գործընկերների միջեւ: Դա արվում է 2007 թվականին Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցության շրջանակներում ծագած հակասությունների վերլուծության միջո-

ցով՝ կապված մի բանաձևի հետ, որը կոչ էր անում կազմակերպությանը Հայոց ցեղասպանության իր նախկին ճանաչումը տարածել հույների ու ասորիների ողբերգությունների վրա: Մեղադրելով հայ գիտնականներին եւ նրանց կողմնակիցներին Օսմանյան կայսրության հույների՝ «զոհի կարգավիճակը» մերժելու հարցում՝ հույների ցեղասպանության տեսակետի կողմնակիցները փորձել են ներգրավել նաեւ հայերին՝ որպես դաշնակիցներ միջազգային ճանաչման համար պայքարում՝ ներկայացնելով հույների, ասորիների եւ հայերի ցեղասպանությունն իբրեւ մեկ ամբողջություն՝ «հոլոքոստ» Օսմանյան կայսրության բոլոր քրիստոնյաների հանդեպ: Հարազատ համայնքը զոհերի ընդլայնված շրջանակի մեջ դնելու ռազմավարությունը նշանակում է, որ ցնցման պատմության տարրերը, որոնք չափազանց ազգային են թվում, ներսից հարձակման են ենթարկում ջատագովական շրջանակները: Ցեղասպանության պատմության մյուս տառապալներին հետ նույնանալու ուղղությամբ հունական ջանքերը եւ դրանց հետեւանքները քննարկվում են գլխի վերջում, մինչ գրքի եզրափակիչ մասն ամփոփում է ուսումնասիրության արդյունքները եւ քննարկում հնարավոր վտանգները, որոնք առկա են այս տեսակ իմաստավորման հանգեցնող հիշողության մեջ:

ԷՐԻԿ ՍՅՈՒՆԵՐԳ

